

УДК 37.018.1;173;165.742.

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РОДИНІ

Гончар Л.В., к. пед. н.,
завідувач лабораторії виховання в сім'ї та закладах інтернатного типу
*Інститут проблем виховання
Національної академії педагогічних наук України*

Стаття присвячена розгляду інституту сім'ї як провідного середовища виховання дитини. У цьому ракурсі з'ясовано основні типи сімей і певні соціально-педагогічні тенденції, які викликають труднощі у формуванні гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Особливу увагу приділено аналізу певних соціальних чинників, які зумовлюють суперечності й складнощі у внутрішньосімейних взаєминах між дітьми і батьками, а саме: збільшення кількості нуклеарних сімей, зростання розлучень, трудова міграція тощо.

Ключові слова: сім'я, гуманні батьківсько-дитячі взаємини, типи сімей.

Статья посвящена рассмотрению института семьи как ведущей среды воспитания ребенка. В данном ракурсе установлены основные типы семей и определенные социально-педагогические тенденции, которые вызывают трудности в формировании гуманных родительско-детских взаимоотношений. Особенное внимание уделено анализу определенных социальных факторов, которые обуславливают противоречия и сложности во внутрисемейных отношениях между родителями и детьми, а именно: увеличение количества нуклеарных семей, рост разводов, трудовая миграция и др.

Ключевые слова: семья, гуманные родительско-детские взаимоотношения, типы семей.

Honchar L.V. TENDENCY IN FORMING PARENT-CHILD RELATIONSHIPS IN UKRAINIAN MODERN FAMILY

The article deals with the family institute as the leading child rearing environment. From this perspective identifies the main types of families and defined social and pedagogical tendencies, which cause difficulties in the formation of humane parent-child relationship. Special attention is devoted to the analysis determined social factors that cause conflicts and difficulties in family relations between the parents and children, namely: an increase in the number of nuclear families, divorces growth, labor migration and others.

Key words: family, humane parent-child relationship, types of families.

Постановка проблеми. Сучасна сім'я є для дитини групою співвіднесення, оскільки дитина із самого народження ідентифікується з нею, створює і зберігає прийнятні в ній погляди, установки, звичаї, зразки поведінки та спілкування. Первинний і виховний вплив сім'ї на тонку й гостро сприймаючу світ психологічну структуру дитини дуже стійкий і залишається на все життя. Тому важливо, щоб сім'я забезпечувала міцні особистісні утворення, такі як прив'язаність до рідного дому, звички елементарної соціальної поведінки, інтерес до навколишнього світу. Наявні випадки втечі дітей із рідних домівок викликані, як правило, слабкими міжособистісними зв'язками між батьками й дитиною, сильною протидією зовнішнього оточення впливу батьків, аморальною, навіть криміногенною ситуацією в родині. Такий стан актуалізує важливість формування у дітей та учнівської молоді усвідомленого ставлення не тільки до майбутнього шлюбу, а й до способів його зміцнення і збереження. Перспективною в цьому контексті є проблема формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин, визначення опти-

мальних умов їх впливу на формування особистості дитини.

Ступінь розробленості проблеми. Висвітленню ролі сім'ї як провідного середовища виховання зростаючої особистості, формуванню міжособистісних взаємин між батьками й дітьми різного віку присвятили свої праці Т. Алексеєнко, Г. Авдіянц, М. Бикова, С. Голод, О. Гукаленко, А. Даник, Е. Ейдемільер, З. Кісарчук, О. Кляпець, В. Кравець, Т. Кравченко, Б. Ковбас, В. Костів, Т. Крюкова, О. Куфтяк, Л. Повалій, В. Семиченко, О. Смирнова, В. Солодников, В. Столін, Н. Уманець, О. Хромова та ін.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути інститут сім'ї як провідне середовище у вихованні дитини, зокрема у формуванні гуманних міжособистісних взаємин між батьками й дітьми; з'ясувати в цьому ракурсі певні тенденції українських сімей, які репродукують труднощі в плеканні означених взаємин.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом зростає розуміння того факту, що об'єктивно існують різні сім'ї, проте в науці не вироблена узагальнена думка, що таке сім'я «насправді». Існує багато ви-

значень сім'ї, які постійно коригуються й уточнюються. Одним із найбільш вдалих є таке: «Сім'я – це контактна група осіб, які пов'язані спорідненістю (або юридично прирівняні до них), становлять єдине ціле й відчувають себе цим цілим» [1, с. 75]. За своєю структурою, кількістю членів і їх віковим складом сучасна сім'я неоднорідна. Є сім'ї з трьох поколінь – батьків, дітей, онуків; сім'ї з двох поколінь – батьків і дітей; однодітні родини; багатодітні сім'ї, в яких троє або більше дітей; неповні сім'ї, в яких відсутній один із батьків; бездітні сім'ї; сім'ї з дітьми з боку чоловіка або дружини (за умови повторного шлюбу); сім'ї зі спільним проживанням близьких і далеких родичів.

Із погляду функціональних особливостей сім'ю зазвичай визначають як нормальну, здорову, еталонну і проблемну. Об'єднувальною особливістю і здорових, і проблемних українських сімей є їх химерна структура, тобто склад сім'ї, її членів, а також сукупність їхніх взаємин. Існує досить струнка схема аналізу сімей за структурним складом, яку запропонував О. Личко, а саме:

- повна сім'я (мати, батько, діти);
- неповна сім'я (тільки мати чи батько й діти);
- викривлена або деформована сім'я (наявність вітчима, замість батька, мачухи, замість матері, і діти);
- розширена (інші родичі по прямій або бічній лінії в складі повної або неповної сім'ї) [6, с. 102].

Сьогодні існують нові реалії життя сім'ї, які відображено у видозмінах її структури з урахуванням таких параметрів, як історія сім'ї; характер шлюбних взаємин; кількість поколінь у її складі; обов'язкова наявність і кількість дітей; виховний потенціал; психолого-педагогічні особливості міжсімейних взаємин.

Отже, виокремлюємо такі типи сучасних сімей:

1. сім'я **нуклеарна** (батьки та їхні діти) або класична, побудована на основі зареєстрованого шлюбу. До цього типу належать малодітні сім'ї (одна-дві дитини); середньо- або багатодітні сім'ї (три й більше дітей). Таких сімей в Україні, відповідно, 40%, 3%, 1%;

2. сім'я **змішана** або знову створена (з подружнім ядром, один із батьків є для дітей нерідним; можуть бути спільні діти);

3. сім'я **неповна**, яка первісно була побудована на основі зареєстрованого шлюбу: до цього типу належать один із батьків (розлучений або вдівець) і дитина або діти. У неповних сім'ях досить часто присутній співмешканець матері, доволі часто такі співмешканці змінюються. Іноді неповна

сім'я складається з матері, дитини або дітей і їхнього рідного батька, з яким, утім, мати не знаходиться в зареєстрованому шлюбі, але який зареєстрував дитину або дітей;

4. сім'я, побудована на основі **цивільного шлюбу**, яка складається з матері, дитини або дітей із її або їхнім рідним батьком. Таких сімей в Україні близько 10%, кожна п'ята дитина народжується в цивільному шлюбі;

5. **материнська** сім'я, у складі якої:

а) мати, яка ніколи не була у шлюбі, та дитина або діти;

б) мати та її дитина або діти від чоловіка, який є біологічним батьком і утримує, опікає їх, але має іншу сім'ю;

в) мати та її дитина або діти й чоловік, який не є їхнім батьком, але утримує й опікає їх;

6. **багатопоколінна** сім'я: а) у якій три покоління виховують дітей і онуків, проживають разом, ведуть спільне господарство; б) у якій наявна матрилінійна родова структура іноді до чотирьох поколінь, однак часто з пропуском сімей із подружнім ядром. Збільшується кількість матрилінійних сімей із передачею традицій по материнській лінії, в яких ланцюг «шлюб» взагалі відсутній і замінюється співмешканням. Водночас завдяки народженню позашлюбних дітей іде відтворення нових поколінь. Саме ці сім'ї входять у групу ризику, а діти з них – у криміналізовані співтовариства;

7. **прабатьківська** сім'я, в якій дитину виховують бабуся й дідусь або хтось один. Ланцюг «батьки» відсутній через смерть, розлучення, ув'язнення, позбавлення батьківських прав.

Відповідно до градації сімей (умовної до певної міри) на здорові й проблемні, вирізняють сім'ї за їх різним виховним потенціалом (теж певним чином умовно), оскільки в «чистому вигляді» якийсь один тип сім'ї практично не зустрічається.

Дослідження свідчать, що в масиві всіх здорових сімей (приблизно 40%):

– 10–15% можна зарахувати до родин із сильним виховним потенціалом, у яких виховний вплив на дитину з боку всіх вихователів є оптимальним;

– близько 25% належать до сімей зі стійким виховним потенціалом. У них створено сприятливі можливості для виховання дітей, а труднощі, без яких не обходиться в жодній родині, долаються спільними зусиллями дорослих і дітей, при необхідності залучаючи на допомогу можливості інших соціальних інститутів, передусім школи.

Серед масиву проблемних сімей:

– до 30% мають нестійкий виховний потенціал із характерною неправильною

педагогічною позицією батьків (гіпо- або гіперопіка, залюблення, авторитаризм, емоційне відторгнення дитини, міжособистісні конфлікти, негармонійні родинні взаємини тощо). Нестійкий виховний потенціал цих сімей тим не менше при спільних бажаннях і зусиллях усіх членів родини за підтримки інших соціальних інститутів вирівнюється;

– близько 15% – це сім'ї зі слабким виховним потенціалом, у яких втрачено й відсутні контроль за їх життєдіяльністю, бажання дорослих членів родини змінити педагогічний клімат. Причини такої втрати можуть бути найрізноманітніші (вади здоров'я в одного або обох батьків, перевантаженість на роботі, кар'єрні прагнення, неповна сім'я – заглиблення в особисте життя в намаганні «влаштувати», низький інтелектуальний рівень одного або обох батьків тощо). Останнім часом кількість таких сімей постійно збільшується в зв'язку з прагненням певної частки батьків за рахунок перевантажень на роботі утримувати сім'ю з непрацюючою матір'ю, чий недостатній освітній і культурний рівень нездатний забезпечити належний стан сімейного виховання.

У сім'ях зі слабким виховним потенціалом, як правило, спостерігається відсутність авторитету батьків у дітей, заміщення його впливом позародинної, вуличної субкультури;

– решта, приблизно 20%, – це сім'ї з дуже слабким виховним потенціалом, зумовленим постійно конфліктною, агресивною атмосферою в родині (нерідко в стадії розлучення або в неповних сім'ях), обтяженою перманентними пошуками і змінами співмешканців. Сюди ж належать маргінальні сім'ї з алкогольною, наркотичною, сексуальною деморалізацією, схильні до правопорушень і протиправних дій, сімейного насилля [6, с. 116].

Водночас існує низка тенденцій, які прямо пов'язані зі структурними змінами в сучасній родині й зумовлюють характер її виховних впливів, специфіку змісту, методів і форм виховання, зокрема впливають на формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин.

По-перше, збільшення кількості нуклеарних сімей, у яких одна дитина концентрує на собі увагу, любов, матеріальні блага від чотирьох-шести дорослих, провокує так званий синдром єдиної дитини. Стосовно цього А. Адлер писав, що єдина дитина володіє водночас найкращим і найгіршим зі світів, її позиція унікальна, вона й найстарша, і наймолодша дитина, їй немає з ким конкурувати за «місце під сонцем».

Єдина дитина в нуклеарній сім'ї звикає до всеохопної турботи, любові, підтримки, захисту дорослих. Визначальними рисами характеру такої дитини є егоцентризм і залежність, певна відсутність життєздатності, нерозуміння проблем інших людей. У наш час єдиних дітей стає все більше й більше. Зазначимо, що, за статистичними даними, 41% респондентів серед української молоді мають дітей. Із тих, хто має дітей, 63% мають одну дитину, 31% має двох дітей, 4% має трьох дітей, а 1% має більше ніж трьох дітей. Із загальної кількості молодих сімей українців сім'ї з однією дитиною становлять 26%, з двома – 14%, з трьома – лише 2%, з 4 і більше – менше ніж 1% [5, с. 87]. Отже, в недалекому майбутньому на «шлюбний ринок» вийде багато єдиних дітей обох статей. Багатьма дослідженнями (У. Тоумен, Р. Ричардсон, А. Адлер) доведено, що єдині діти – найбільш складний варіант для подружньої сумісності й успішної побудови сімейних взаємин. Можливо, суспільству варто чекати на нову хвилю розлучень, зростання кількості неповних сімей.

По-друге, в Україні розпадається кожна друга сім'я. Найбільша кількість розлучень припадає на перший рік спільного життя, потім криза зачіпає сьомий-восьмий рік (коли діти – ще дошкільнята або збираються до школи) і, нарешті, того періоду, коли діти виросли (це стосується майже кожної п'ятої пари із загальної кількості розлучених). Кількість розлучень по країні загалом сягає 58% від загальної кількості одружень. Причини розлучень абсолютно конкретні (39% – матеріальні проблеми, 33% – подружня зрада, 32% – пияцтво одного з членів родини). Однак це тільки верхівка «айсберга» сімейного неблагополуччя: у «вцілілих» сім'ях також наявні пияцтво, матеріальні нестатки, аморальність, постійні чвари. Вплив зруйнованої структури неповної сім'ї на формування особистості дитини виявляється насамперед у тому, що діти в неповних сім'ях не мають для ідентифікації повноти взаємодоповнюючих батьківських образів, унаслідок чого в них не розвиваються необхідні для подальшого життя якості особистості. У таких сім'ях у дітей формуються руйнівні тенденції, які починають домінувати й мотивують деструктивні форми поведінки. Сімейне виховання в неповних сім'ях, де присутні співмешканці (співмешканки), як правило, характеризується самоусуненням нерідного дорослого від складнощів у становленні особистості, позицією «чужака», ставленням до нерідної дитини як до «зайвого», такого, що заважає нормально жити. Усе це, природно,

викликає в дитини з неповної сім'ї почуття душевного дискомфорту, протесту, агресії, стійкої відрази до дорослих, а в майбутньому – закріплення негативної моделі сім'ї.

По-третє, сьогодні спостерігається відхід від офіційних стосунків. Так званий цивільний шлюб або, точніше, «шлюб на віру» став соціально прийнятною нормою для більшості українських молодих пар. Згідно з дослідженнями компанії GFK Ukraine «Молодь України – 2015», молоді люди позитивно ставляться до створення консенсуальних шлюбів [2, с. 189]. Проте молодь вважає, що народження дитини має відбуватися саме в офіційно зареєстрованому шлюбі. 45% серед опитаних представників української молоді не одружені, 41% перебуває в офіційно зареєстрованому шлюбі, а ще 11% живуть разом без оформлення шлюбу. 21% чоловіків і 19% жінок стверджують, що вони особисто не бажають реєструвати шлюб, а 17% і 25% – що цього не бажає партнер (в обох випадках різниця не є статистично значущою) [5, с. 45]. За деякими даними, цивільний шлюб, у якому перебуває кожна десята українська пара, більше влаштовує чоловіків (наявність дружини без відповідальності за неї й дітей, облаштований побут тощо). У країні зростає кількість незареєстрованих співмешкань, які в переписах і опитуваннях жінки називають шлюбами, а чоловіки – різновидами парубоцького стану. Так, останній перепис зареєстрував різницю в кількості майже 1 млн. людей між жінками, які вважали себе заміжніми, і чоловіками, які ототожнювали себе з «вільними козаками», тобто розглядали цивільний шлюб як тренінг і апробацію майбутнього сімейного життя. Цим зумовлюється наявність у цивільних шлюбах жіночого начала, материнської форми виховання. А оскільки відомо, що мати вчить дитину жити в домі, а батько допомагає їй вийти у світ, то дитина в сім'ї, створеній на основі цивільного шлюбу, хоча й забезпечена певним чином емоційною прив'язаністю, але емоційна незалежність у неї не формується. У дорослих, які живуть у цивільному шлюбі, як правило, відсутнє почуття відповідального батьківства. Дитина, відповідно, не сприймає типові сімейні ролі.

По-четверте, більше ніж п'ять мільйонів українців і українок репродуктивного віку працюють за кордоном. У їх складі 51,7% – чоловіки, 48,3% – жінки. Найчисленніша вікова група – 17–27 років (41,7%). Трохи менше тих, кому 28–38 і 39–49 років, відповідно, 28,3% і 26,7%. Більшість мігрантів має вищу освіту – 36,7%, незакінчену вищу – 13,3%, середню спеціальну – 26,7%, середню – 15% [5]. Це не найгірша части-

на батьків, та ще й найбільш продуктивна. Останнім часом спостерігається тенденція від'їзду за кордон цілими сім'ями, особливо з дітьми дошкільного віку. Однак більша частина мігрантів залишає своїх дітей удома на батька або матір, на бабусю-дідуся, близьких родичів, навіть знайомих. Такі сім'ї часто руйнуються або через пияцтво, або через подружню зраду, і дитина, почасти не одна, залишається напризволяще. Тобто, за найскромнішими підрахунками в трьох мільйонах сімей діти перебувають поза батьківською увагою.

Незважаючи на зусилля держави з подолання в окремих районах України масового безробіття, ця проблема залишається дуже гострою. Водночас певне пожвавлення економіки спричинює нестачу деяких категорій працівників у великих індустріальних центрах. Масовий переїзд на роботу в розвинені центри великої кількості працівників із периферії також зумовлює розпад сімей, збільшення кількості неповних родин і поширення в них такого феномена, як безбатьківське виховання.

Суспільство ще не усвідомлює, до яких наслідків призведе внутрішня міграція. Дітям, які пережили стрес у дитинстві чи в підлітковому віці (через фактичну втрату живих батьків), дуже важко потім відновитися на особистісному рівні. У їх дорослому житті це потрясіння може виявитися по-різному, позначившись на стані здоров'я, на майбутніх власних сім'ях; можливо, вони будуть «дихати» на власних дітей, надмірно плекати їх, оскільки самі були позбавлені батьківської любові й уваги. Інші впадуть у протилежність, сповідуватимуть таке ставлення до власних дітей: я вижив, то й ти живи, як умієш.

Окрім того, у дітей із таких родин з'являється образа на державу, яка змусила батька чи матір або обох виїхати на заробітки. Зростаюча особистість формується на негативі, і найстрашніше те, що відсутня та сімейна аура, атмосфера, до яких так тяжіють діти. Не підтримуються сімейні традиції, не існує сімейних свят, не прищеплюється гордість за свою сім'ю. Фундамент, на якому все це відбувається за нормальних соціокультурних умов, відсутній. Це глибока моральна, психологічна проблема, не помічати яку суспільство не має права.

По-п'яте, говорячи про формування гуманної міжпоколінної взаємодії в сучасних умовах, варто враховувати й нові політичні реалії – життя громадянського суспільства фактично в стані війни. Науковці певні того, що прихована проблема будь-якої війни в тому, що під час її формується нове поко-

ління, виховане на цінностях, актуальних для військового часу. Це стосується патріотичних цінностей, які також сьогодні повинна формувати сім'я, оскільки жодна сім'я не може стояти осторонь подій, які розгортаються в країні. Однак не потрібно забувати про те, що, за свідченням соціологів, які займалися дослідженням проблем дитинства за часів воєнної агресії в Україні, ця проблема загострюється тим, що відбулась перерва в сімдесятирічний період, коли українці не знали проблем війни на власній території. Війна здавалась атавізмом минулого, відповідно, концепції виховання спрямовувались на дітей, які проходять соціалізацію за мирних умов. Тому, виходячи із цього, війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань. Вона дискредитує норми моралі мирного життя, норми права, компроміс і діалог як засіб досягнення цілей. А це значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України, які пройшли становлення під час війни.

Сьогодні ми не можемо спрогнозувати наслідки війни, яка триває. Але вже відтепер необхідно подбати про те, щоб мінімізувати економічні, соціальні, психологічні фактори, які безпосередньо впливають на виховання дітей, у тому числі формування гуманних взаємин у родині.

Усі ці складні проблеми, які пов'язані з розвитком, вихованням, соціалізацією дитини, сучасна сім'я не в змозі розв'язати самотужки. Батьки, не володіючи достатньою мірою знаннями щодо специфіки правильного виховання потенціалу, вікових та індивідуальних особливостей дитини, здійснюють процес сімейного виховання всліпу, інтуїтивно, розрізнено й хаотично.

Охарактеризувавши стан сучасної української сім'ї, проаналізувавши її структуру, визначивши найбільш значущі тенденції, можемо дослідити відповідні стилі сімейного виховання, беручи до уваги, що кожна історична епоха характеризується своїми стилями виховання. Загалом цей процес зумовлюється тим типом особистості, в якому зацікавлене конкретне суспільство. Аналіз соціального впливу на особистість

свідчить, що в 40% людей вирішальне значення на вибір стратегії життя має сім'я, у 30% – засоби масової інформації, тільки у 20% – школа, у 10% – неформальні дитячі об'єднання [6, с. 203].

Для того щоб плідно взаємодіяти з батьками учнів, шкільному педагогові необхідно знати, який стиль сімейного виховання притаманний тому чи іншому типу родини. Ці знання дадуть йому змогу чітко визначити, як формуються батьківсько-дитячі взаємини, які методи використовують дорослі для покарання та заохочення, які духовно-моральні цінності формує родина, як ставляться батьки до дитини.

Висновки. Аналіз та узагальнення теоретичних праць із проблеми й результатів дослідження показали, що сучасна сім'я відчуває значні труднощі щодо реалізації виховної функції. Це, у свою чергу, актуалізує подальші розробки з проблем сімейного виховання, зокрема формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Т.В. Семейная психология / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Головенько В.А. Настрої молоді щодо здійснення модернізаційних перетворень в сучасній Україні / В.А. Головенько // Український соціум. – К. : Наук. думка, 2013. – С. 189–206.
3. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – СПб. : Питер Ком, 2008. – 672 с.
4. Повалій Л.В. Виховання дітей у сім'ях різного типу : [методичні рекомендації] / Л.В. Повалій, О.Л. Хромова. – К. : Наук. світ, 2010. – Ч. 3 : Зміст, форми і методи виховання дітей у сім'ях різного типу. – 2010. – 47 с.
5. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К. : ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.; Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
6. Соціально-педагогічні засади профілактики насильства в сім'ї : [науково-методичний посібник] / [Л.В. Повалій, В.Г. Поставий, А.В. Барилко та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2011. – 232 с.
7. Харчев А.Г. Современная семья и ее проблемы / А.Г. Харчев, М.С. Мацковский. – М. : Мысль, 1997. – 301 с.